

КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Аналізується сучасний стан культурного туризму в Україні й обґрунтовуються особливості історико-культурних регіонів України для створення іміджевих брендів та маршрутів за різними історико-культурними напрямками для туристичної галузі України.

Ключові слова: культурний туризм, культурне різноманіття, культурна спадщина, історико-культурний регіон, іміджевий бренд.

Анализируется современное состояние культурного туризма в Украине и обосновываются особенности историко-культурных регионов Украины для создания имиджевых брендов и маршрутов за разными историко-культурными направлениями для туристической отрасли Украины.

Ключевые слова: культурный туризм, культурное разнообразие, культурное наследие, историко-культурный регион, имиджевый бренд.

The current status of cultural tourism in Ukraine and justified especially the historical and cultural regions of Ukraine to create a fashion brand and routes for the different historical and cultural trends for the tourism industry of Ukraine

Key words: cultural tourism, cultural diversity, cultural heritage, historical and cultural region, imedzhevy brand.

Сучасний туризм стає глобальним чинником розвитку цивілізації, однією зі складових економіки, соціальної сфери, духовної культури [16]. Процеси, що відбуваються в туристичній індустрії світу, позначилися і на розвитку туризму в Україні. Державні документи про туризм визначають його як одну з пріоритетних сфер розвитку національної культури й економіки [21, с. 5].

Нове розуміння культури в суспільному розвитку й усвідомлення необхідності збереження культурного різноманіття у світі розширюють перспективи культурного туризму як ресурсу регіонального розвитку, а також впливу на соціальну й культурну сферу, екологію, зовнішньоекономічну діяльність і міжнародні відносини. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі туризм із переважно економічного явища перетворюється на соціальний й культурний феномен. З урахуванням строкатої регіональності України, актуальним стає вивчення впливу культурного туризму на розвиток окремих регіонів.

Незважаючи на всі труднощі, наш час є періодом розвитку нових тенденцій у культурному житті, відроджуються раніше забуті імена, пам'ятки й події, по-новому оцінюються історична спадщина. І тому для більшості українських регіонів орієнтація на культурний туризм стає однією з реальних можливостей економічного, соціального й культурного піднесення. Виявлення його потенціалу, як ресурсу розвитку регіону, пов'язане з потребами управлінської практики, необхідністю допомоги територіальним співтовариствам оптимізувати процеси залучення широких верств населення до співробітництва з іншими культурними співтовариствами, а також процесами, пов'язаними з довгостроковим прогнозуванням розвитку території.

Теоретико-методологічні аспекти розвитку туризму протягом останніх років активно досліджують українські та зарубіжні фахівці. Серед активних учасників у справі вирішення проблем культурного туризму чимало вітчизняних учених-філософів, культурологів, таких як В. Пазенок, В. Федорченко, С. Горський, М. Цюрупа. У своїх працях вони розглядають туризм як явище культури і чинник духовного розвитку особистості, виявляють світоглядні аспекти туризму [19, 25]. Особливий інтерес являють праці англійського філософа Дж. Урі, швейцарських та французьких авторів Г. Марселя, А. Оло, Ф. Депре, Ж. Фереоля, Ж.-П. Норека й інших, які стверджують визначальну роль культури в розвитку міжособистісних і міжнародних комунікацій, етнічних і національних культур [6, 1, 24]. Теоретичні та практичні аспекти регіонального розвитку туризму досліджують такі відомі вітчизняні вчені як: О. О. Бейдик, В. Г. Гуляєв, А. П. Дурович, Д. М. Стеченко, Л. М. Яцун, В. К. Федорченко, В. І. Цибух, Л. М. Черчик та ін. [11, 23].

Але аналіз опублікованих наукових праць виявив певну невисвітленість проблем регіонального розвитку туризму, неоднозначність підходів до вивчення туристичної привабливості регіону, формування стратегій розвитку туристичних комплексів.

Мета статті — обґрунтування особливостей історико-культурних регіонів України для створення іміджевих брендів та розробки маршрутів за різними історико-культурними напрямками.

Поняття «культурний туризм» («cultural tourism») уперше офіційно на міжнародному рівні застосовано в матеріалах Всесвітньої конференції з культурної політики (1982 р.) [22]. Основні документи у сфері культурного надбання продукували дві міжнародні організації — ICOMOS і UNESCO. UNESCO розглядає культурний туризм як відмінний від інших вид туризму, «що враховує культури інших народів» [2]. У Хартії по культурному туризму Міжнародної ради по пам'ятках і об'єктах (ICOMOS) культурний туризм визначається як форма туризму, основною метою якого, крім інших цілей, є «відкриття пам'ятників і об'єктів». ICOMOS

характеризує культурний туризм як «невеликий сегмент ринку, ретельно організований, пізнавальний або освітній і найчастіше елітарного характеру (...) присвячений поширенню й роз'ясненню культурної ідеї» [4, с. 3]. У сучасних умовах з розвитком авіації, виникненням і поширенням масових форм туризму, «культурний» туризм набув свого сучасного значення [4, с. 2].

У ХХІ ст. культурний туризм покликаний слугувати ідеям інтелектуальної й моральної солідарності людства, затвердженню ідеалів терпимості в суспільстві, тобто повазі, прийняттю й правильному розумінню різноманіття культур нашого світу [13, с. 9-10].

Завдяки безлічі факторів культурний туризм став світовим соціокультурним феноменом зі своєю гуманітарною і глобальною місією. Зокрема, привернути увагу широкої світової громадськості до проблем збереження культурного надбання, національних етнокультур, культурної самобутності, культурного різноманіття, а також проблем взаємодії туризму і культури, туризму і культурного різноманіття, туризму і міжкультурного діалогу.

Багато міжнародних організацій зосереджують свою діяльність на «культурному» напрямі у формі концепцій, проектів, конгресів, конференцій, декларацій, конвенцій [17, 3, 9, 8, 7, 5]. Ця діяльність зумовлена входженням світової цивілізації в епоху глобалізації, загрозою нівелювання, часткової зміни або повного зникнення національних культур, збільшенням природних і техногенних катастроф, воєн і терористичних актів, які також можуть призвести до знищення культурної спадщини. Тому місією культурного туризму, як інструменту миру, є зближення народів, виховання поваги, терпимості, взаєморозуміння на основі гуманітарних цінностей туризму.

Не залишилась осторонь питань розвитку культурного туризму і Україна.

Сучасний стан культурного туризму в Україні потребує активізації проблем туризму на різних рівнях українського суспільства.

Як відомо, наша країна має значний потенціал для розвитку в'їзного і внутрішнього культурного туризму. На державному обліку в Україні перебуває понад 130 тис. пам'яток, із них: 57 206 — пам'ятки археології (418 з яких національного значення), 51 364 — пам'ятки історії (147), 5926 — пам'ятки монументального мистецтва (45), 16 293 — пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (3 541). Функціонує 61 історико-культурний заповідник, 13 з яких мають статус національних. У Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво-Печерська лавра в м. Київ, історичний центр м. Львів.

Але слід відзначити, що до 70 % об'єктів культурної спадщини перебувають у незадовільному стані (кожен десятий об'єкт — у ава-

рійному) та потребують проведення робіт з реставрації або реконструкції, облаштування для туристичних відвідувань.

На сьогоднішній день не розроблено методологічних аспектів аналізу функціонування пам'яток історії та культури екскурсійного туристичного об'єкта. Внаслідок цього складові історико-культурної спадщини залучаються до туристичної галузі безсистемно, а їх пізнавальна функція зводиться до мінімуму. Серед 418-ти пам'яток археології національного значення лише 54 використовуються як туристичні об'єкти; з 147 пам'яток історії національного значення туристичними об'єктами є 98; з 45 пам'яток монументального мистецтва національного значення в туристичній інфраструктурі представлено 28 [14].

Усе це не сприяє розвитку культурного туризму в Україні, і нині, в цій царині фіксується спад. Для подолання кризи необхідне об'єднання зусиль працівників сфери науки туризмології, культури та менеджерів туризму.

В Україні є пам'ятки культури світового значення. Але слабкість організації, в деяких випадках неосвіченість гідів, відсутність належної інфраструктури призводять до зменшення чисельності іноземних і вітчизняних туристів, що бажають відвідати культурні ландшафти України. Звернення до наукових засад культурного туризму створює базу для змін на краще.

Також слід відзначити, що нині в законодавстві не враховуються завдання, пов'язані з ефективним використанням історичного й культурного потенціалу країни для поліпшення якості національного туристичного продукту.

Для вирішення цих проблем, на нашу думку також слід звернути увагу на поняття історико-культурного регіону під час розробки іміджових брендів та маршрутів за напрямом. Саме утворені культурно-історичними об'єктами простори певною мірою визначають локалізацію рекреаційних потоків і напрями екскурсійних маршрутів.

Процес регіоналізації, що став невід'ємною складовою суспільно-політичних і економічних перетворень на пострадянському просторі, поставив на порядок денний не тільки питання про необхідність ефективної регіональної політики, а й проблему наукового осмислення передумов і процесу формування окремих регіонів країни в історичному та культурологічному вимірах, джерел регіональної самосвідомості.

Поняття регіон у сучасних дискусіях широко застосовується з багатьох причин. Явища регіоналізації мають різне підґрунтя: соціально-економічне й політико-правове, історичне й етнографічне. І без урахування цих складових неможливо здійснювати зважену політику, направлену на всесторонній розвиток такої строкатої держави як Україна.

Відзначаючи сталу тенденцію щодо посилення інтересу до проблем історії регіонів, Т. Попова наголошує, що вона цілком збігається із загальною тенденцією, яка чітко позначилася в поступовому русі світового історіографічного процесу останньої третини ХХ ст. і пов'язана з акцентом на вивчення регіональних культур та їх взаємовпливу, аналізом впливу на локальні об'єкти природно-географічних, соціоетнічних, геополітичних, історико-культурних чинників [20, с. 22]. Утім, як зазначає одна з провідних українських учених-регіоналістів Я. Верменич, у контексті «глоболокалізму» (local-global nexus) традиційні аспекти аналізу регіональної специфіки крізь призму категорій економічної географії і теорії управління визнаються недостатніми. «На перший план виходить її розгляд в історико-культурологічному аспекті, під кутом зору того, як впливає регіональна строкатість на життєдіяльність соціумів» [12, с. 6].

На думку тієї ж Я.В. Верменич, «необхідність уважного дослідження історичних регіонів як певної цілісності зумовлена потребами деталізації історичного процесу, виявлення регіональних особливостей і чинників, що їх зумовлюють, оптимізації аналізу співвідношення загального та часткового в історії. Осмислення таких особливостей зумовлене також практичними цілями, оскільки без розуміння історичного підґрунтя неможливо з'ясувати інтереси і потреби цього регіону. Неабияке значення мають також пізнавальні та популяризаторські цілі — саме на дослідженні «малої батьківщини» здебільшого ґрунтуються патріотичні почуття» [12, с. 14].

Особливе геополітичне положення України, що перебуває на стику Великої Європи і Євразійського регіону, значні розміри території (1 місце в Європі) і чисельність населення (5 місце, після Німеччини, Франції, Великобританії й Італії), розмаїтість природних умов, складна історія формування сучасної незалежної Української держави, різні способи економічного освоєння території й інших факторів стимулювали формування всередині країни регіонів, що мають яскраво виражену специфіку, а часто і внутрішню цілісність.

Складна історія освоєння суспільством території України сприяла виникненню в її рамках декількох самобутніх історико-культурних областей, що сформувалися в результаті взаємовпливу трьох основних історичних векторів геополітичного розвитку — західного, східного й південного. Ці регіони, що мають специфічну природну, етнічну, релігійну основу, описані в дослідженнях (Туровський Р.Ф. «Культурна й політична географія України», Малигін А.Н. «Україна: соборність і регіоналізм»), зважаючи на які перелічимо й стисло охарактеризуємо їх [15].

Галичина (Львівська, Івано-Франківська та частина Тернопільської області) — західна частина України історично перебувала в складі Польщі й Австро-Угорщини, і тільки з 1939 року ввійшла до складу СРСР.

Волинь (Волинська й Рівненська області) — північно-західна частина України перебувала в складі Польщі, а після її поділу — у складі Російської імперії. Поверталася до складу Польщі між двома світовими війнами.

Північна Буковина (Чернівецька область) — південно-західна частина України перебувала в складі Молдавського князівства, Османської й Австро-Угорської імперій, а між світовими війнами — Румунії.

Закарпаття (Закарпатська область) — крайній захід України, входило в Угорське королівство, Австро-Угорську імперію й Чехословаччину. Регіон має особливу «русинську ідею», основувану на слов'янських коріннях і православній вірі.

Західне Поділля (Хмельницька, Вінницька та частина Тернопільської області) — перебувала в складі Литви, а потім Польщі, відійшла до Росії наприкінці XVIII ст. Регіон із православною культурою, що зазнавала польського і єврейського впливу.

Середнє Придніпров'я (Кіровоградська й Черкаська області) — перейшло від Польщі до Росії в XVII — XVIII ст. Один з основних, поряд з Києвом і Дніпровським Поліссям, центрів історичної української культури.

Дніпровське Полісся (Київська, Чернігівська й Житомирська області) — регіон, що перебував у складі Литви й Польщі, за який Росія боролася з початку XIV ст., але остаточно до її складу ввійшов лише наприкінці XVII ст.

Північно-Східна Україна (Полтавська, Сумська й Харківська області) — у складі Росії із середини XVII ст. Цей регіон поєднає Слобожанщину й Гетьманщину (які деякі дослідники виділяють як два самостійні регіони) і вигадливо з'єднає українську і південноросійську культури.

Нижнє Придніпров'я (Дніпропетровська та Запорізька області) — саме тут перебувала Запорізька Січ, входження якої до складу Московської держави й визначило подальшу історичну долю Української держави аж до 90-х рр. XX століття. Як і в ті історичні часи, культура регіону відрізняється самобутністю й своєрідністю.

Донбас (Донецька й Луганська області) — регіон індустріально колонізований Росією в XVIII-XIX ст. Історично дуже близький до Росії.

Українське Причорномор'я (Одеська, Херсонська, Миколаївська області, а також частина Закарпатської) — перейшло до Росії від Османської імперії в результаті російсько-турецьких воєн XVIII століття. Найбагатонаціональніший регіон України. Українське

й російське населення на більшості територій з'явилося у XVIII-XIX ст. Спільна колонізація визначила в цілому русофільську орієнтацію політичної культури регіону, іменованого також Новоросією.

Крим (АР Крим і Севастополь) — наймолодший поліетнічний і багатоконфесійний регіон, що став частиною Новоросії в 1783 р. і переданий УРСР в 1954 р.

Головною складовою історично-культурних регіонів є колишня земля, що з часом набувала значення історичної області. Вона окреслює зональний тип регіональної культури, котрий вирізняється своєрідністю, зберігаючись у пам'яті людей як символ етнічної історії. Часто історична зона фіксує етапи розселення давнього населення або стадії освоєння нових земель, нарешті, вона є пам'яттю про ті землі, що були виокремлені з материнського українського етнічного масиву.

Серед найдавніших земель відомі Надбужжя, Холмщина, Перемишльщина, Галицька земля, Наддністрянщина, Попруття, Подесняння, Надросся, Надтясминщина, Переяславщина, Надпоріжжя, Буджак, Надслуччя, Подоння; серед земель, освоєних українським людом, найвідоміші «задніпровські місця»: Українська лінія, Нова Слобода, Нова Сербія, Слов'яно-Сербія, Новоросія, а серед земель, що колись становили єдиний етнічний масив України, — Кубанщина, Мармарощина, Берестейщина, Сновська земля. На українському етнічному ґрунті нині збереглося також п'ять етнографічних груп: гуцули, бойки, лемки, поліщуки та литвини.

Отже, внаслідок поетапного розвитку етнічності склалася надзвичайно різноманітна її структура, у первісних засадах якої спостерігалася строкатість археологічних культур та етноплемінних компонентів, а наступні нашарування додали етнорегіональної розмаїтості й іншоетнічних вкраплень.

За певних умов регіональна культура може стати уособленням загальноетнічних цінностей, віддзеркаленням справді національного духу. Таких якостей набули культура і ментальність запорізького козацтва. Починаючи з XVI ст. на традиційну українську етніку нашаровується новий могутній пласт — козацька культура і козацький тип національного характеру.

Ще за часів СРСР була спроба використання історико-культурного надбання для створення туристичного маршруту, який би репрезентував Україну як регіон Радянського союзу.

Як уже відзначалося, Україна — одна з найбільших держав у Європі, багата на різноманітні природно-рекреаційні ресурси, численні пам'ятки, які відображають її багатотисячолітню історію й культуру. Серед них найбільше значення мають історико-культурні пам'ятки часів держави «Київська Русь» (IX–XII ст.) і періоду національно-визвольної боротьби українського народу в XVII в.,

архітектурні пам'ятки (оборонні, культові, цивільні) різних епох і стилів; музеї, де зібрані коштовні колекції творів мистецтва; місця, пов'язані з життям і творчістю видатних діячів історії, науки й культури; меморіальні комплекси та ін.

З метою збереження й ефективного використання природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів регіону України, своєрідною віхою якого є найбільша водна артерія країни — оспіваний у століттях Дніпро-Славутич, і була розроблена система туристичних маршрутів.

Ідея туристичного освоєння регіону Дніпра виникла ще в 70-і рр. минулого століття. Проект спочатку мав назву «Давньоруське намисто» («Древнерусское ожерелье») і був задуманий як своєрідний аналог російського «Золотого кільця». Система «Намиста» передбачала (мала) кілька маршрутів по князівських містах, палацово-паркові комплекси Чернігівської, Сумської, Полтавської областей і м. Київ. Українська туристична система мала деякі переваги перед своїм прообразом — усі його маршрути були замкнуті, і це означало не тільки їх більшу туристичну привабливість, емоційну насиченість, але й більшу економічну ефективність. Пізніше, з ідеологічних міркувань, назву змінили на «Намисто Славутича» [18].

Нині система туристичних маршрутів «Намисто Славутича» охоплює дванадцять областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську й місто Київ. У перспективі планується розширення системи туристично-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» і створення транснаціональної системи з тією ж назвою із долученням території сусідніх держав Білорусі й Росії.

Нині існують приклади окремих проектів, які були реалізовані в регіонах України для втілення в життя засад культурного туризму.

У Запорізькій області, упродовж липня-серпня 2007 р. в рамках проекту «КАНАДА-УКРАЇНА: «Регіональне врядування та розвиток» проведено аналітичне дослідження історико-культурного та курортно-туристичного потенціалу з метою діагностування існуючого стану та визначення перспектив розвитку галузі. Цілями дослідження були: опис історико-культурних та курортно-туристичних ресурсів розвитку Запорізької області; ідентифікація основних проблем історико-культурної та курортно-туристичної галузі; надання рекомендацій щодо визначення основних пріоритетів розвитку, історико-культурної та курортно-туристичної галузі.

Щоб ефективно вирішувати проблеми недостатнього рівня розвитку культурно-пізнавального туризму, в проекті вважають за до-

цільне створити та виокремити як стратегічну ціль розробку маркетингових планів розвитку територій (районів та міст обласного підпорядкування), техніко-економічне обґрунтування розвитку історико-культурних, курортно-туристичних об'єктів, що мають унікальне значення як для місцевого позиціонування, так і для області, а в деяких випадках і для всієї країни, навіть міжнародної спільноти. Після детального діагностування історико-культурного, курортно-туристичного потенціалу важливо не тільки розробити відповідну маркетингову стратегію, але й навчити працівників культури бізнесових підходів, розробити різноманітну систему якісного надання послуг [10].

Крім рекомендацій з розвитку інфраструктури, запропоновано пропозиції зі створення іміджевих брендів та маршрутів за напрямками: Запоріжжя історичне (Серцевина бренда — відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва.); Запоріжжя заповідне; Запоріжжя етнокультурне; Запоріжжя курортно-туристичне.

Створення іміджевих брендів має ґрунтуватися на: збереженні, раціональному використанні найвизначніших пам'яток історико-культурної спадщини, залученні їх до туристичної інфраструктури; розробці археологічних та історичних туристичних маршрутів; оновленні й доповненні експозицій, розв'язку виставкової діяльності музеїв; створенні розвинутої історико-туристичної інфраструктури для поліпшення інформаційної та експозиційної значущості історичних об'єктів; збереженні й охороні пам'яток, вжитті заходів щодо запобігання порушенням установлених режимів їх використання.

Таким чином, активізація досліджень регіональної науково-історичної проблематики, поглиблення «регіоналізації» досліджень є одним із важливих чинників, що сприяють виразнішому окресленню індивідуального обличчя історико-культурних областей України, їх самобутнього образу з усіма етнографічними й історичними складовими. А створення й закріплення в масовій культурі конкретних символів сприятиме просуванню в суспільстві відповідних культурних цінностей і формуванню нових суспільних ідеалів.

Список літератури

1. Ferreol J. Culture et styles de vie / J. Ferreol, J.-P. Noreck, A. Colin. — Paris, 2001.
2. <http://portal.unesco.org/culture/>
3. Human Development Report 2004: Cultural Liberty in Today's Diverse World. — UN, 2004.
4. ICOMOS Tourism Handbook for World Heritage Site Managers. ICOMOS, 1993.

5. International Convention to Safeguard Intangible Cultural Heritage : UNESCO's General Conference. 32nd Session. — Paris, 29 September — 17 October 2003
6. Marcel G. Etre et Avoir / G. Marcel. — Edition Universitaires, 1991.
7. Mexico City Declaration on Cultural Policies. World Conference on Cultural Policies. — Mexico City, 26 July — 6 August 1982.
8. Our Creative Diversity. — UNESCO, 1996.
9. The UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity. Adopted by the 31st Session of the General Conference of UNESCO. — Paris, 2 November 2001.
10. www.rgd.org.ua/.../Zap_background_study_historical_cultural_priorityfin1.pdf
11. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування / О.О. Бейдик. — К. : Альтерпрес, 2001. — 234 с.
12. Верменич Я. В. Історична регіоналістика в Україні / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. — 2001. — № 6.
13. Декларація терпимості ЮНЕСКО, 1995 р. — М., 1996. — С. 9–10.
14. Кузьмук О. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності [Електронний ресурс] / О. Кузьмук. — Режим доступу: [//http:// old.niss.gov.ua/monitor/desember08/23.htm](http://old.niss.gov.ua/monitor/desember08/23.htm)
15. Малыгин А. Н. Украина: Соборность и регионализм / А. Н. Малыгин. — Симферополь, 2005.
16. Манільська декларація зі світового туризму. — Madrid : WTO, 1980.
17. Міжнародні нормативні акти ЮНЕСКО. — М., 1993. — С. 290–301.
18. Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича». — К., 1997.
19. Пазенок В. С. Феномен туризму: людський вимір / В. С. Пазенок // Готельний і ресторанний бізнес. — 2001. — № 1.
20. Попова Т. Н. Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии / Т.Н. Попова // Записки історичного факультету. Вип. 11. — Одеса, 2001. — С. 22.
21. Про туризм : Закон України // Правове регулювання туристичної діяльності в Україні. — К. : Юрінком Інтер, 2002. — С. 5.
22. Рекомендація № 36 Весвітньої конференції щодо політики у сфері культури «Збереження культурної спадщини всіх віків» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_744
23. Тронько П. Т. Краєзнавство у відродженні духовності і культури. Досвід. Проблеми. Перспективи / П.Т Тронько. — К. : Наук. думка, 1998. — 98 с.

24. Урри Дж. Взгляд туриста и глобализация / Дж. Урри // Массовая культура: современные западные исследования. — М., 2005.
25. Цюрупа М. В. Осмислення феномену туризму в європейській історико-філософській традиції / М. В. Цюрупа // Філософія туризму. — К., 2004. — С. 2.

Надійшла до редколегії 24.12.2010 р